

MAHMUD ZAMAXSHARIYNING “AL-MUFRAD VA-L-MUALLAF” NOMLI RISOLASI HAQIDA

Ismoilova Munira Mirzabek qizi

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi 1-kurs magistranti

muniraismoilova2000@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Mahmud Zamaxshariyning “al-Mufrad va-l-muallaf” nomli arab tili grammatikasiga oid asari haqida ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, ushbu asarning qo‘lyozma nusxalari, uning tarkibi, undagi ma’lumotlar haqida mulohazalar yuritilgan

Kalit so‘zlar: *nahv, mufrad, muallaf, murakkabun mufid, murakkabun g‘oyru mufid.*

ABSTRACT

This article provides information on the book of Zamakhshari named “al-Mufrad va-l-muallaf”. The article contains reflections on manuscript copies of the work and its composition.

Key words: *Nahw (arabic grammer), mufrad, muallaf, murakkab mufid, murakkab goyru mufid.*

KIRISH

Ma’lumki, ajdodlarimiz o‘zlarining nodir ilmiy me’roslari bilan jahon tamadduniga o‘zlarining o‘chmas hissalarini qo‘shganlar. Xususan, arab tili va uning nazariy asoslariga oid asarlari orqali arab tili rivojida ulkan iz qoldirganlar. Albatta, Mahmud Zamaxshariyning arab tiliga oid asarlari bu ilmiy faoliyatning eng avvalida zikr qilinadi.

ASOSIY QISM

Bugungi kunda Zamaxshariyning arab tili va adabiyotiga doir asarlar soni 20dan ortiq hisoblanadi. Uning aynan arab tili grammatikasining nahv ya’ni sintaksis qismiga oid asarlaridan 7tasi bugungi kunda fanga ma’lum.¹ Ular quyidagilar:

1) *امالي في كل فن* – “Nahvda imlo”. Ba’zi olimlar bu asarni *امالي في النحو* – “Barcha fanlarda imlo” deb zikr qilishgan.

¹ Imran Arslan, ez-Zamahşerî ve el-unmûzec adlı eseri, s.50.

2) المفصل في علم العربية , المفصل في النحو , المفصل في علم اللغة , المفصل في صنعة الإعراب – “E’rob san’atida mufassal” . Zamaxshariyning eng mashhur asari bo‘lib, uni nomlari bilan ham atashgan.

3) المحاجة بالمسائل النحوية – “Nahv masalalarini dalillash” . Ba’zi manbalarda shaklida ham kelgan. Asarda nahv mavzulari savol-javob shaklida sharhlangan. Ilmuddin Saxoviy ushbu asarga sharh yozgandan so‘ng, ushbu asar nahv ilmidagi eng muhim asarlardan ekanligini aytadi. ¹

4) رسالة في كلمة الشهادة – “Kalimayi shahodat haqida risola”. Tavhid kalimasining nahviy tahlili yoritilgan risola hisoblanadi.

5) صميم العربية – “Sof arab tili”. Hidoyatu-l-orifin asarida deb aytilgan. Manbalarda ushbu asar haqida ma’lumot bo‘lsada, bugungi kunda uning qo‘lyozmasi topilmagan.

6) الانموذج في النحو - “Nahvdan na’munalar”. Nahvga doir kichik risola

7) المفردو المؤلف – “So‘z va birikma”. Nahvga ya’ni sintaksisga doir mavzular so‘z va birikma shaklida sharhlangan asar. ²

Zamaxshariyning arab tili sintaksisiga oid asarlari orasida “al-Mufrad va-l-muallaf” nomli risolasi alohida o‘rinni egallaydi.

Asarning bugungi kunda dunyo fondalarida 5ta nusxasi fanga ma’lum bo‘lib, ular quyidagilardir:

1. Ko‘prulu nusxasi – bu asarning asl qo‘lyozmasi hisoblanadi.

Ushbu nusxa Istanbuldagi Ko‘prulu kutubxonasi fondida saqlanadi. Risola majmua kitob ichidan joy olgan bo‘lib, ushbu risola joylashgan majmua fondida 1/1393 raqami ostida saqlanadi. Majmua 13ta risoladan iborat. “Al-Mufrad va-l-muallaf” asari majmuaning boshidan joy olgan. Asar majmuaning 1-sahifasida boshlanib, 9-sahifasida tugaydi. Satrlar soni 17tani tashkil qiladi. Har bir satrdagi so‘zlar soni o‘rtacha 11ta so‘zdan iborat. Asardagi mavzular qalin harflar bilan yozilgan

Ushbu qo‘lyozma asarning eng asl nusxasi hisoblanadi. Uning qiymati qadimiyligidadir. Ko‘prulu nusxasi Bag‘dodda hijriy 635-yil (milodiy 1238-yil) ko‘chirilgan. Qo‘lyozmani ko‘chirgan kotib Abu Is’hoq Ibrohim bin Yahyo bin Abi Hofiz al-Maknasiy bo‘lib, u nahv olimi hamda faqih bo‘lgan.

2. Eron nusxasi.

Asarning ushbu qo‘lyozma nusxasi Eron poytaxti Tehron shahridagi “Majlis shuro” kutubxonasi fondida saqlanadi. “Al-Mufrad va-l-muallaf” risolasi 4ta asarni o‘z ichiga olgan, 5296 raqami ostidagi majmua ichidan joy olgan. Ushbu risola majmuada ikkinchi bo‘lib kelgan, qo‘lyozmaning 6-sahifasida boshlanib, 13-sahifasida tugaydi.

¹ Kâtip Çelebi, Keşfu’z-Zunûn ..., c.2, s.1607-1608.

² Imran Arslan, ez-Zamahşerî ve el-unmûzec adlı eseri, s.51.

Satrlar soni 9tani tashkil qiladi. Har bir sahifadagi o‘rtacha so‘zlar soni 11ta. Mavzular qalin harflar bilan yozilgan. Qo‘lyozmani yozishda qora va qizil siyohdan foydalanilgan. Qo‘lyozmaning birinchi va ikkinchi sahifalarida ko‘plab izohlar mavjud bo‘lib, ular satrlar orasiga yozib ketilgan. Qo‘lyozmaning har bir sahifasida poygir mavjud.

Eron nusxasi hijriy 726-yil – milodiy 1325-yili Muhammad bin Sulaymon bin Bahromvayh tomonidan ko‘chirilgan.

3. Misr nusxasi

Ushbu qo‘lyozma nusxa Misr Qohira shahri “Daru-l-kutubu-l-misriy” kutubxonasi fondida saqlanmoqda. U 5ta risoladan iborat bo‘lgan 1592 raqam ostida saqlanayotgan majmua tarkibiga kiradi. Ushbu risola majmuaning avvalidan joy olgan. Asar qo‘lyozmaning 1-sahifasida boshlanib 5-sahifasida tugaydi.

Qo‘lyozmadagi yozuvlar aniq yaxshi yozilgan. Bir sahifadagi satrdagi sonlar soni 19tani tashkil qiladi. Bir satrdagi o‘rtacha o‘zlar soni esa 17tani tashkil qiladi. Asardagi mavzular qalin yozuvda yozilgan.

Ushbu qo‘lyozmani ko‘chirgan kotib Ahmad bin Muhammad Shams al-Xiyuqiy al-Xorazmiy hisoblanadi.

Ushbu nusxada kotib tomonidan yozilgan hoshiyalar, tuzatishlar, izohlar uchraydi.

4. Turkiya nusxasi

Ushbu nusxa Istanbuldagi Esad Afandi kutubxonasida saqlanmoqda.

Qo‘lyozma 10ta risoladan iborat bo‘lgan 3\46 raqam ostida saqlanayotgan majmua ichidan o‘rin olgan. “Al-Mufrad va-l-muallaf” risolasi majmuada 4-o‘rinda keladi. Risola 6 sahifani tashkil qiladi. Asar 14-sahifada boshlanib, 21-sahifada yakunlanadi.

Qo‘lyozmadagi yozuvlar zarar ko‘rgan. Bir sahifadagi satrlar soni 21tani tashkil qiladi. Bir satrdagi o‘rtacha so‘zlar miqdori esa 9tani tashkil qiladi. Mavzular qizil siyoh bilan qalin harflar bilan berilgan.

Qo‘lyozma hijriy 1007-yil, milodiy 1579-yilda ko‘chirilgan. Asarni kotib Ahmad bin Abi Bakr as-Sanafi al-Malikiy ko‘chirgan.¹

5. Turkiya Laleli kutubxonasi nusxasi

Ushbu nusxa Istanbuldagi Laleli kutubxonasi qo‘lyozmalar fondida saqlanadi.

Qo‘lyozma 3740 raqam ostidagi " زاد ذي الطلب المعرفة الأدب " (“Zadu zi-t-tolabi-l-ma’rifati-l-adab”) nomli majmuadan joy olgan bo‘lib, majmua 14ta risolani o‘z ichiga olgan. “Al-Mufrad va-l-muallaf” risolasi majmuaning boshida keladi.

¹ علي بن موسى بن محمد شبير، كتاب المفرد و المؤلف للزمخشري دراسة و تحقيقاً، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، مجلة العلوم العربية، ص، ٢٠٩

Qo'lyozma 5 varoqdan iborat. Majmuaning 1-sahifasidan boshlanib, 5-sahifasida yakunlanadi. Yozuvi nasxda yozilgan. Mavuzlar qizil siyoh bilan yozilgan. Qo'lyozmani ko'chirgan kotib noma'lum. Bosh sahifalarida ba'zi izoh va sharhlar mavjud.

Xorijda, xususan, arab mamlakatlarida ushbu risola yuzasidan ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Xususan Iroqda profeesor Bahija Hasaniy tomonidan 1967-yilda ushbu asarning qo'lyozma nusxalari tahqiq qilingan. 1990-yilda esa Saudiya Arabistonida professor Abdu-l-Halim Abdu-l-Basit al-Mursifiy tomonidan ushbu risola o'rganildi.

2018-yilda esa Saudiya Arabistonida Imom Muhammad bin Saud al-Islamiy nomli universitetda professor Ali bin Muso bin Muahmmad Shabir tomonidan "al-Mufrad va-l-muallaf" asari tahqiq qilingan va uning ilmiy- tanqidiy matni ishlanib, Saudiyaning ilmiy jurnallaridan birida chop etilgan.

Ushbu asar arab tilining nahv (sintaksis) qismiga oid bo'lib, unda arab tilining asosiy qoidlari qisqa usulda bayon etiladi. Muqaddimida Zamaxshariy ushbu asarning yozilishidan maqsadni quyidagicha izohlaydi: "تكشيف المادة العلمية، و تقريب ما يبعد و تسهيل - ما يصعب" "Ilmiy materiallarni to'plash, uzoqni yaqin qilish, qiyinni oson qilish".

"Al-mufrad va-l-muallaf" asari 2qismdan iborat bo'lib, dastlabki qismi "mufrad" ya'ni so'zga bag'ishlanadi. Ikkinchi qismida esa "muallaf" ya'ni so'zlardan iborat bo'lgan birikmalar bayon qilinadi.

Asarning "mufrad qismi"da dastab so'zlarni 3turga ism, fe'l va harf singari so'z turkumlariga bo'lib oladi. So'ngra har bir so'z turkumiga ta'rif berib, ularning turlari hamda holatlarini sharhlaydi. Ism so'z turkumini اسم الجنس (turdosh) va اسم العلم (atoqli), اسم المعنى (sifatlanmish) hamda دال على حال (sifatlovchi), اسم العين (aniq) va اسم المعنى (mavhum) turlarga bo'ladi. So'ngra ismning holatlari haqida yozadi va ismdagi kateroriyalarni bayon qiladi. Ular: العرب (oxirgi harakatining o'zgarishi) va البناء (oxirgi harakatining o'zgarmasligi), التثنية (ikkilik) va الجمع (ko'plik), الإظهار (ismni o'zini qo'llash) va الإضمار (ism o'rniga olmosh qo'llash), التوكيد (aniq holatdagi) va التذكير (noaniq holatdagi), التأنيث (muannas) kabi holatlaridir. Fe'l so'z turkumiga kelsak Zamaxshariy unga ta'rif bergandan so'ng, fe'llarni quyidagi turlarga ajratadi: المتعدّ (buyruq), الامر (hozirgi-kelasi zamon), الماضي (o'tkan zamon), المضارع (hozirgi-kelasi zamon) va غير متعدّ (o'timli) hamda الناقص (yordamchi). Fe'lning katerogiralariga kelsak ularni quyidagi turlarga ajratadi: البناء للفاعل (sifatdoshning aniq darajasiga o'zgarmas) va البناء للمفعول (sifatdoshning majhul darajasiga o'zgarmas). Harf so'z turkimini esa 2turga: عامل (omil bo'luvchi) hamda غير عامل (omil bo'lmaydigan) bo'ladi.

Risolaning 2-qismi "muallaf" ya'ni so'zlardan iborat birikmaga bag'ishlanadi. So'zlardan iborat bo'lgan birikmalar 2xil bo'lishi mumkin bo'lib, ular: مركب مفيد

(Gap) va مركب غير مفيد (so‘z birikmasi) hisoblanadi. Shu bilan birga bu birkmalarning tarkibiga qarab ularni 9turga bo‘ladi:

fe‘l - المؤلف مع الفعل و الاسم، 2ta ismdan tashkil topgan so‘z birikmasi، المؤلف مع اسمين hamda ismdan tashkil topgan birikma، المؤلف من الحرف و الاسم – harf va ismdan tashkil topgan birikma، المؤلف مع الحرف و الفعل - harf va fe‘ldan tashkil topgan birikma، المؤلف من المفرد و المؤلف so‘z va so‘z birikmasidan iborat birikma، المؤلف مع المؤلف 2ta birikmadan tashkil topgan birikma، المؤلف مع المؤلفين - so‘z hamda 2ta birikmadan iborat birikma، المؤلف مع المؤلفين hamda 2ta birkmadan tashkil topgan birikma.

Shuningdek, Zamaxshariy birkmalarning bu turlarini ham o‘z ichida turlarga bo‘ladi hamda ularga misollar keltiradi.

XULOSA

Demak, Mahmud Zamaxshariyning “al-Mufrad va-l-muallaf” asari arab tilining sintaksis qismiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda grammatika so‘z hamda birikma jihatidan o‘rganilgan. Risola sodda tilda qisqa shaklda yozilgan bo‘lib, bugungi kunda arab tilini o‘rganuvchilarning arab tilini yanada oson o‘rganishlari uchun muhim manba bo‘la oladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. علي بن موسى بن محمد شبير، كتاب المفرد و المؤلف للزمخشري دراسة و تحقيقا، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، مجلة العلوم العربية. ١٣٠ص.
2. ارتشاف الضرب من لسان العرب، لابي حيان الأندلسي، تحقيق و شرح و دراسة الدكتور رجب عثمان محمد، مراجعة الدكتور رمضان عبد التواب، مكتبة الخانجي، القاهرة، الطبعة الاولى، ١٩٩٨م.
3. Arslan, ez-Zamahşerî ve el-unmûzec adlı eseri, Dıyrbakır,2018. 133s.
4. Kâtip Celebi, Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî, Keşfu’z-Zunûn ‘an Usâmi’l- Kutubi ve’l-Funûn, (Nşr. Muhammed Şerefuddîn Yaltekâyâ), Dâru İhyâi’t- Turasi’l-’Arabî, Beyrut tsz.